

אז מה השתנה?

אי־ודאות כלכלית כטכניקה של ממשליות (governmentality):
שלושה דורות של נשים מזרחיות בדרום ישראל חיות,
מתמודדות ופועלות במציאות של אי־ודאות כלכלית כרונית

מילות מפתח: אי־ודאות כלכלית, ממשליות, נשים מזרחיות, עצמי־זמי, ערי פיתוח, ריעוע

תקציר

המאמר הנוכחי מציע להתבונן במציאות של אי־ודאות כלכלית מתמשכת ובתמורות שחלו במופעיה באמצעות מעקב אחרי אופני ההתמודדות עימה בקרב שלושה דורות של נשים מזרחיות החיות בערי פיתוח בדרום ישראל. מבחינה אמפירית, הממצאים מלמדים שבעידן הכלכלה הריכוזית, בהעדר משרות בשוק העבודה הראשוני, בנות הדור הראשון מצאו לעצמן עבודה בכלכלת הצללים ("עבודה בשחור"). האפשרויות המצומצמות לרכישת השכלה לצד היצע מוגבל של משרות בשוק העבודה בערי הפיתוח הובילו חלק ניכר מבנות הדור השני למשרות צווארון כחול ופקידות נמוכה. היזמיות והאקטיביות שבהן הצליחו להמירן במשרות החדשות שנוצרו בעקבות הרפורמות הניאו־ליברליות. אולם מאחר שהעסקה זו הייתה זמנית ובתנאים נצלניים, היא לא שיפרה את מיקומן המעמדי. בנות הדור השלישי, אשר רכשו השכלה אקדמית כתוצאה מרפורמת המכללות, מתקשות לתרגם אותה לתעסוקה הולמת ויציבה המאפשרת התפתחות אישית ומוביליות חברתית.

מופעיה השונים של אי־הוודאות הכלכלית בשלושת הדורות מעידים על היותה טכניקה של ממשליות. קרי, אחד הכלים שבאמצעותם מיישמת המדינה את ההיגיון האתנוקרטי שבבסיסה, ומשעתקת את אי־השוויון האתני והאתנו־מגדרי. מבחינה תיאורטית, מחקר זה, המבוסס על היסטוריה ממוגדרת של קבוצת מיעוט, תורם לחשיפת התפקיד שמילאו העסקה מעוררת ואי־ודאות כלכלית בהיסטוריה של מדינת הלאום הקפיטליסטית, ובכך מציבה אתגר למסגרת המושגית ההגמונית שהתפתחה ב"צפון הגלובלי", הרואה בתעסוקה מעוררת ובאי־ודאות כלכלית תופעה ייחודית של העידן הניאו־ליברלי.

הקדמה

בעשורים האחרונים אנו עדים לחיבור בין שני תחומי מחקר שעד להעמקת הרפורמות הניאו־ליברליות לא נטו להיפגש: המחקר העוסק באופני הממשליות (governmentality) בתוך מדינת הלאום, והמחקר המציב במרכזו את חוויית החיים של סובייקטים בשוק עבודה מעורער. המחקר המחבר בין שני תחומים אלו מתמקד באי־הוודאות הכלכלית ובהשפעותיה על כינון הסובייקטיביות. אחד ההיבטים המרכזיים בספרות זו עוסק באופנים שבהם רפורמות ניאו־ליברליות יצרו שוק עבודה מעורער, אשר הוביל לכינונו של "עצמי־זמי". העובדה שהאקדמיה עוסקת בסוגיית אי־הוודאות הכלכלית רק בעשורים האחרונים מלמדת על מגבלותיו של מחקר היוצא מתוך חוויית החיים של אלו החיים ב"צפון הגלובלי". שכן, שוק עבודה מעורער ודרישה ל"עצמי־זמי" אפינה, ועדיין מאפיינת, את חייהן של אוכלוסיות רבות ב"דרום הגלובלי". המאמר הנוכחי, היוצא מתוך גישת התצלובת (intersectionality) המבקשת לבחון את חוויית החיים של אוכלוסיות הסובלות משוליות מרובה, עוקב אחר מופעים של אי־ודאות כלכלית דרך התחקות אחר התגובות לה בקרב שלושה דורות של נשים מזרחיות בערי הפיתוח בנגב. נוכחותה הקבועה של אי־הוודאות בקרב שלושה דורות, למרות השינויים במופעיה, מצביעים על היותה טכניקה של ממשליות, דרכה מיושם ההיגיון האתנוקרטי המונח בתשתית המדינה, הפועלת ליצירה ולתחזוק אי־השוויון האתני והאתנו־מגדרי הפנים־יהודי.

המאמר מבוסס על מחקר אורך של כעשרים שנה בקרב שלושה דורות של נשים מזרחיות שחיות בערי הפיתוח בדרום ישראל: הדור הראשון – נשים שהגיעו לישראל בשנות ה-50 וה-60 של המאה הקודמת מצפון אפריקה ומאסיה כשהן מטופלות במשפחה, או כנשים צעירות שנדרשו לחיים עצמאיים ויושבו בערי הפיתוח בדרום. הדור השני – בנות שנולדו בעיר הפיתוח בשנות ה-60 וה-70. והדור השלישי – נשים צעירות שנולדו בשנות ה-80 וה-90 של המאה הקודמת ובחרו להישאר בעיר הפיתוח ולהקים בה את ביתן. אף שהראיונות עסקו בסיפור חייהן ולא התמקדו באופן ספציפי בנושא התעסוקה, ההתמודדות עם מציאות של חוסר ודאות כלכלית הייתה תמה מרכזית שחזרה בראיונות עם הנשים משלושת הדורות. המופעים של אי-הוודאות הכלכלית ותגובות הנשים השתנו לאורך הדורות, בהתאם לשינויים שחלו בשוק העבודה ובאפשרויות ההשכלה: הממצאים מלמדים שבנות הדור הראשון גילו תושייה ויזמות ומצאו דרכים לעבוד בשוק העבודה המשני, חלקן בהעסקה לא פורמלית (עבודה ב"שחור"), בחקלאות, ובעבודות ניקיון וטיפול בילדים בבתי פרטיים. שכן, שוק העבודה המצומצם במרחב הדרומי בשנות ה-50 התבסס על "עבודות יזומות" מטעם המדינה, אשר חולקו בראש ובראשונה לגברים נשואים, בהתאם לתפיסה הפטריארכלית של "הגבר המפרנס". תעסוקת הנשים בכלכלת הצללים (העסקה ב"שחור") מנעה מהן אפשרות ליהנות מרשת הביטחון הוציאלית המדינתית, ובכך הייתה נדבך נוסף ביצירת אי-ודאות כלכלית וריעוע (precarization). דור הבנות, נשים שגדלו בשנות ה-60 וה-70 בעיירות הפיתוח, ואשר מרבן נמנעה הנגישות להשכלה גבוהה, הועסקו בשנות העשרים והשלושים לחייהן בעבודות שאינן מצריכות הכשרות ותעודות מקצועיות, כגון עבודה במפעלי הייצור, עבודות ניקיון, מחלקות דואר, טיפול בילדים ופקידות זוטרה. כאשר החלו הרפורמות הניאו-ליברליות הצליחו חלק מהנשים בעלות היזומה להשתלב במשרות החדשות שנוצרו בעקבות תהליכי ההפרטה. הן השתבצו בתפקידים בעלי משמעות בעיקר במערכות החינוך והרווחה, מערכות שהיסטורית הן היו נמענותיה. כיוון שהמשרות החדשות מבוססות על חוזים אישיים וזמניים, הן אינן מעניקות יציבות תעסוקתית וודאות כלכלית, גם לא התפתחות ואופק מקצועי, ולכן לא מובילות לניידות מעמדית. הדור השלישי, נשים צעירות שגדלו בשנות ה-80 וה-90, מתמודדות עם היצע מצומצם של משרות תקניות, כתוצאה מתהליכי ההפרטה של השירותים הציבוריים, באמצעות איסוף תעודות אקדמיות ותעודות מקצועיות. באמצעות תעודות אלו הן מבקשות להרחיב את כישוריהן, את היכולת התעסוקתית שלהן (employability), ואת האפשרויות להשיג משרה תקנית המאפשרת שילוב בין פרנסה יציבה והוגנת, קריירה ואימהות. משרות כאלו נמצאות בעיקר במערכות הציבוריות: החינוך והרווחה. אולם למרות שהן אווזות בתעודות פורמליות רבות, הן מתקשות להגיע למשרות תקניות במערכות

הציבוריות, ונאלצות לעבוד במקצוע שרכשו דרך עמותות, קבלני משנה המספקים שירותי חינוך ורווחה. הסיבה לכך שרבות אינן מצליחות להמיר את ההשכלה בתעסוקה תקנית בשירות הציבורי טמונה בהיגיון האתנוקרטי המונח בתשתית המדינה. היגיון אתנוקרטי זה מעניק עדיפות לתושבים חדשים בערי הפיתוח – בעיקרם חברי הגרעינים התורניים מבית הציונות הדתית, שרובם אשכנזים – על פני הנשים המזרחיות התושבות הוותיקות בקבלת המשרות התקניות במערכות הציבוריות.

מעקב אחר דרכי ההתמודדות של הנשים עם אי־הוודאות הכרונית מגלה לא רק את דרכי התגובה היצריתיות של הנשים כבעלות סוכנות ועצמי־זמי, אלא מלמד על אי־ודאות כטכניקה של ממשליות, שמשעתקת את אי־השוויון האתנו־מגדרי הפנים־יהודי. המסקנות מעלות שאלות ביחס לעולם המושגים ולתפיסות הרואות בתעסוקה רעועה תופעה יוצאת דופן בהיסטוריה של הקפיטליזם, תופעה ייחודית לעידן הניאו־ליברלי. חוויות החיים של דורות החיים ב"דרום הגלובלי" מלמדות כי העסקה מעורערת היא כלל של הקפיטליזם, בעוד "מודל ההעסקה התקני" הוא יוצא הדופן שהתפתח באירו־אמריקה בתקופה מסוימת, ויושם בעיקר על אזרחים השייכים לקבוצת הרוב האתני. תרומתה התיאורטית של העבודה היא אם כן בבחינה ביקורתית של הידע מבית היוצר של האקדמיות ב"צפון הגלובלי" באמצעות ידע ומחשבה מה"דרום".

מסגרת תיאורטית – אי־ודאות כלכלית כטכניקה של ממשליות

המסגרת התיאורטית של המאמר מחברת בין שלושה תחומי ידע שעד לאחרונה כמעט ולא נפגשו: האחד, הספרות העוסקת בטכניקות של ממשליות, כלומר באמצעים שדרכם מגשימה המדינה את מטרותיה. השני, הספרות העוסקת בחיים במציאות של אי־ודאות כלכלית. והשלישי, גישת התצלובת (intersectionality), המבקשת להדגיש את הצורך לבחון את ההשפעה המצטלבת של מיקומים חברתיים – מגדר, גזע, אתניות, מעמד, ועוד – על חוויית החיים של סובייקטים וסובייקטיות. מראשית המילניום, בעקבות התרחבות הרפורמות הניאו־ליברליות, התפתח והתבסס תחום המחקר המשלב בין שני התחומים הראשונים במטרה להבין את התארגנותם מחדש של היחסים בין המדינה, הכלכלה והסובייקטים. בין המושגים החדשים המבקשים ללכוד את המציאות העכשווית ניתן למנות את "ריעוע" (precarization), "מעמד רעוע" (precarariat), "סובייקט יזמי"

ו"אזרחות כלכלית". העבודה הנוכחית מבקשת להוסיף מורכבות לניתוח באמצעות התייחסות לתצלובת מיקומים כדי להבין כיצד עובדת ומיושמת הכלכלה בתוך הקשרים לאומיים, חברתיים, פוליטיים ומרחביים ספציפיים (Greenhouse, 2010; Ong, 2010; Ferguson, 2009; Betti, 2016). החיבור בין חקר הממשליות, חקר הסובייקטים בעידן הניאו-ליברלי וגישת התצלובת מאפשר לזהות את אי-הוודאות הכלכלית הכרונית, שהיא החוויה הקיומית של דורות של אזרחים בשולי החברה עוד לפני יישומן של רפורמות ניו-ליברליות, כטכניקה של ממשליות המשרתת את ההיגיון האתנוקרטי של המדינה.

המושג "ממשליות", שטבע מישל פוקו (Foucault, 1991), הפנה את תשומת ליבנו אל המוסדות, הטכניקות והפרוצדורות שבאמצעותם מנוהלת ונשלטת אוכלוסייה. בעבודותיו השונות הצביע פוקו על האופנים שבהם רעיונות ונורמות מופצים, מקודמים ומנוהלים דרך מוסדות חברתיים (דוגמת הכנסייה), לרבות רשויות מדינה, במטרה להשליט משמעת ופיקוח עצמי. פוקו הדגיש את הקשר בין טכנולוגיות שבאמצעותן מופעל הכוח לאופני הפעולה של הסובייקטים. המחקר שהתפתח בעקבות פוקו בסוגיית ניהול האוכלוסיות התמקד בעיקר בתקנות ובכללים הבירוקרטיים שדרכם יצרה המדינה ארגון, כללים ברורים ושיטתיות מערכתית. ההנחה הייתה שסדר וודאות מחזקים את כוחה של מדינת הלאום. מעטים התמקדו באופנים שבהם חוסר ודאות ועמימות מחזקים את המדינה ומשרתים את ההיגיון העומד בבסיסה (Herzfeld, 1992). העבודות המעטות שעסקו באופנים שבהם המדינה מייצרת אי-ודאות כטכניקה של ממשליות התמקדו בעיקר בבירוקרטיה ובמערכות המשפט של המדינות הקולוניאליות, והראו כיצד אלו אינם מבוססים על כללים אחידים וברורים על-פי מודל הבירוקרטיה המערבית, אלא על החרגה והוצאה מהכלל. בהקשר הישראלי, עבודתם של שנהב וברדה (Shenhav & Berda, 2009), למשל, הדגימה כיצד מנגנוני השליטה הבירוקרטית שמפעילה ישראל בשטחים מבוססים על נורמות סודיות שמעניקות גמישות רבה לפקידים, וטבועות בהן הנחות גזעניות. במאמר הנוכחי אני מבקשת להרחיב בשני מובנים את הטיעון שלפיו המדינה מייצרת אי-ודאות כדי לשמר את כוחה ולתחזק את ההיגיון שבבסיסה: ראשית, בהרחבת ההתייחסות לאזרחי המדינה, ולא רק לאלו הנתונים תחת משטר קולוניאלי. כלומר, אי-ודאות כטכניקה של ממשליות מופעלת גם כלפי אזרחים, על פי השתייכותם האתנית. שנית, אי-ודאות כאמצעי לממשליות אינה מיושמת רק במערכת המשפטית-בירוקרטית, אלא גם דרך הפעלה של מדיניות כלכלית דיפרנציאלית בתוך מדינת הלאום.

המחקר ביחס למדיניות הכלכלית כמייצרת אי־ודאות התפתח בעשורים האחרונים בעקבות העמקתן של הרפורמות הניאו־ליברליות והתפשטותן של צורות העסקה פוגעניות. גיא סטנדינג (2021) העריך בשנת 2020 שמעל מחצית מאוכלוסיית העולם משתייכת למעמד הרעוע. הסובייקטים המשתייכים למעמד זה חיים באי־ודאות כלכלית מתמשכת, המתרגמת לתחושות של חוסר ביטחון, לחץ, חרדה, ודאגה מפני העתיד. כדי להרחיב את האפשרויות התעסוקתיות שלהם הם נדרשים להמציא את עצמם בכל פעם מחדש, "לשכלל את ההון האנושי" ולרכוש מיומנויות נוספות. דגש מיוחד ניתן לסוגיית היזמות של הסובייקט בעידן הניאו־ליברלי. המחקר מתמקד באופנים בהם הכלכלה הניאו־ליברלית ממשרתת את היחיד ומכוננת אותו כ"סובייקט יזמי". דהיינו, כמי שהפנים את הקוד המוסרי המטיל על האינדיבידואל את האחריות לניהול הסיכונים וההזדמנויות, ומחייבת אותו להיות דינמי ופרו־אקטיבי כדי למזער את הנזקים האפשריים ולמקסם את רווחיו (Whitworth, 2016: 419).

בעוד רוב החוקרים רואים בהעסקה רעועה תוצר ייחודי של הקפיטליזם המאוחר, הקפיטליזם הניאו־ליברלי, מצטברות יותר ויותר עדויות שדווקא "העסקה תקנית", זו שהתקיימה כמה עשרות שנים בתקופת הכלכלה הפורדיסטית, היא יוצאת הדופן בהיסטוריה של הקפיטליזם (Mosoetsa et al., 2016). מחקרים שנעשים מפרספקטיבה פמיניסטית ופוסט־קולוניאלית מלמדים כי גם בתקופה הפורדיסטית העסקה מעורערת הייתה נפוצה בקרב אוכלוסיות מודרות, בעיקר נשים ומהגרים, והמדינה ואיגודי העובדים לעיתים קרובות שיתפו פעולה עם דחיקתן אל שולי שוק העבודה, ומכאן – אל שולי החברה (Betti, 2016). יציבות כלכלית ורשת ביטחון סוציאלית ברמות משתנות מסופקים לאזרחים על־פי מיקומם במדרג האתני: בעוד מרבית האזרחים המשתייכים לקטגוריה המועדפת זוכים למשרות הטובות יותר בשוק, וכתוצאה מכך ליציבות כלכלית ולרשת ביטחון סוציאלית, חלק ניכר מהאזרחים, בדרך כלל אלו ילידים או שאינם אירופים, נידונים לאי־ודאות כלכלית מתמשכת (Mosoeta et al., 2016, 10).

במאמר זה אני צועדת בעקבות אינטלקטואליות ביקורתיות שחוקרות את התעסוקה המעורערת מפרספקטיבה פוסט־קולוניאלית ופמיניסטית מ"הדרום הגלובלי" (כגון Ong, 2010; Betti, 2016; Mosoeta et al., 2016), ואת פרקטיקות הממשליות שבאמצעותן מתממשים תהליכי הדחיקה לשוליים. ביחס לממשליות הציעה איזבל לורי לראות ברעוע (precarization), כלומר ביצירת חוסר ביטחון וארעיות, טכניקה של שליטה (Lorey, 2015). לורי הצביעה על כך שרעוע ככלי לממשליות, שהתקיים ביחס למי שהוגדר כ"אחר" לפני

העידן הניאו־ליברלי, עובר כיום נרמול: אי־שוויון באמצעות האָחרה (othering) התקיים ביחס לעבודה היצרנית של נשים נשואות בספָרה הפרטית, שלא זכתה לתגמול חומרי ודנה אותן לתלות כלכלית בבעליהן, או בניצולם של מהגרים, שלא הצליחו להפוך לאזרחים במדינת הלאום, ונוכחותם הלא־חוקית בשוק העבודה הפכה את חייהם לחסרי ביטחון באופן קבוע, ועוד. כלומר, טרם הופעת הניאו־ליברליזם, צורות שונות של ריעוע כלכלי, חברתי וחוקי התקיימו דרך קטגוריות מערכתיות היררכיות של מגדר, גזע ואתניות. בעידן הנוכחי ריעוע ככלי שלטוני אינו מאפיין רק את "האחרים", השוליים, הפריפריה, אלא נעשה נרמול לחוסר ביטחון כלכלי, שהופך את הארעיות למציאות בכל תחומי החיים. נרמול אי־הוודאות והארעיות בעידן הניאו־ליברלי יכול להתפרש כאילו אזרחי המדינה סובלים ממנה באותה המידה, ולא כך היא: אוכלוסיות שהיו פגיעות בעבר נמצאות במצב פגיע יותר מאחרות.

הגישה המדגישה את האופי המשתנה של הניאו־ליברליזם בהקשרים חברתיים והיסטוריים ספציפיים אומצה בישראל רק לאחרונה. דוגמה לכך הוא ספרה הערוך של שרה הלמן (2023), המדגיש את התרגום הייחודי ואת מגוון הביטויים של הניאו־ליברליזם בהקשר הישראלי. החידוש בעבודה הנוכחית הוא התמקדות בדרכי התמודדותן של שלושה דורות של נשים הממשיכות לאוכלוסייה שעברה תהליך של אתניזציה, עם מציאות של אי־ודאות כלכלית. דרכן נחשפים מופעיה השונים של אי־הוודאות בכל תקופה, ומלמדים שמדיניות כלכלית הופעלה ועדיין מופעלת באופן דיפרנציאלי אשר מקדם את ההיגיון האתנוקרטי שבבסיס המדינה. היגיון זה דחק מזרחים, ובעיקר נשים מזרחיות, אל השוליים הכלכליים, הגיאוגרפיים והחברתיים של ישראל.

ההקשר הישראלי – אתניות, מגדר ותעסוקה בדרום ישראל

מאז הקמתה ב־1948 התקיימה בישראל מדיניות דיפרנציאלית בתחומי פיזור האוכלוסין, התעסוקה, החינוך, הרווחה והביטחון, אשר ביטאה תפיסה של סדר היררכי אתני כלפי קטגוריות שונות של אזרחים ויצרה את ההיררכיה הזו בפועל: בראש המדרג מהגרים יהודים מאירופה ומאמריקה, אחריהם יהודים מארצות ערב והאסלאם, ובתחתיתו אזרחי ישראל הערבים. אורן יפתחאל (2006) כינה את המשטר הישראלי אתנוקרטיה, כלומר משטר בעל סממנים דמוקרטיים, כגון בחירות וחקיקה המגינה על מיעוטים מפני עריצות

הרוב, אך בפועל מקדם את התפשטותה והתחזקותה של קבוצה אתנית מועדפת על פני האחרות. חקר האתנוקרטיה הישראלית התמקד בהתפשטותה במרחב ובאופנים שבהם עוגנו בחקיקה הפריבילגיות של האוכלוסייה היהודית. בחוקים המשמעותיים בשירות האתנוקרטיה הישראלית ניתן למנות את חוק השבות, את חוקי התכנון והקרקעות, וסדרה של חקיקת משנה ונהלים כגון המשך הפעלת התקנות הבריטיות לשעת חירום (כמעט רק נגד ערבים), חוק חיילים משוחררים, נוהלי הענקת משכנתאות, חוקי נישואים ואיחוד משפחות, ועוד. אולם היררכיה ואי־שוויון התקיימו ומתקיימים גם בתוך האוכלוסייה היהודית. מאחר שהמדינה מוגדרת מדינה יהודית ומבוססת על האידיאולוגיה של קיבוץ ומיזוג הגלויות היהודיות, אין לגיטימציה לקיומה של אפליה בין יהודים, אף שזו התקיימה ומתקיימת בפועל. על כן, במחקר העוסק באי־שוויון בקרב האזרחים היהודים יש לבחון גם את הפרקטיקות המוסדיות וגם את אלו הבלתי־פורמליות שבאמצעותן נוצר ונשמר אי־השוויון הפנים־יהודי. כך, למשל, חקר מדיניות הרווחה מלמד כי עוד בתקופת מדינת הרווחה, ארבעה עשורים לפני יישום רפורמות ניאוליברליות, לא נהנו אזרחי ישראל מזכויות חברתיות לפי עקרונות אוניברסליים, ולמעשה התנהלו מערכות רווחה נבדלות בהתאם לקווים לאומיים ואתניים אשר מימשו הלכה למעשה את ההיגיון האתנוקרטי של המדינה (שלו, 2006, 207). זאב רוזנהק (Rosenhek, 1999) חשף כיצד השתלבו הלוגיקה של המדינה הציונית והלוגיקה הפנימית של מדינת הרווחה במכניזם ריבודי, ופעלו יחד להדרתם ולדחיקתם של הפלסטינים אזרחי ישראל. ביחס לעבודה ופרנסה, המהווים מרכיב מרכזי ביצירת היררכיה מעמדית, מחקרים שעסקו בשוק העבודה מלמדים כי כבר בעשורים הראשונים למדינה התקיימו שוקי עבודה נבדלים לעובדים מאורגנים (בדרך כלל מהיישוב הוותיק האשכנזי), לעולים חדשים (בעיקר מזרחים), ולערבים. ספרו של לב גרינברג (Grinberg, 1991), המנתח את שורשיה של הכלכלה הפוליטית של ישראל, תורם להבנת קיומו של שוק העבודה הדואלי, המפוצל על־פי קווים אתניים ולאומיים בעידן הקורפורטיסטי. שוק העבודה הדואלי ומדיניות הרווחה הדיפרנציאלית, שאפיינו את המדינה מימיה הראשונים, וסיפקו לעובדים רמת שונות של שכר, של הטבות סוציאליות ושל רשת הגנה, הם מנגנונים מרכזיים ביצירת אי־השוויון הלאומי והאתני הפנים־יהודי (סבירסקי וברנשטיין, 1980; Lewin-Epstein & Semyonov, 1993; ועוד).

תוכנית החירום הכלכלית לייצוב המשק, שהושקה ב־1985, הייתה נקודת מפנה בכלכלה הפוליטית של ישראל. במסגרתה יוּשמו רפורמות ניאוליברליות שדרישות הדגל שלהן היו הפרטה, קיצוץ נרחב בתקציבי רווחה, שחרור המשק מרגולציה והחלשת ארגוני עובדים. אלו הובילו ליצירתו של שוק עבודה מעורער, לצמצום השירות הציבורי ולפגיעה

ברשת הביטחון הסוציאלית, ופגעו בייחוד בנשים (Benjamin, 2016). אומנם האידיאל הניאו-ליברלי מדגיש את כללי השוק האוניברסליים ומתנגד להעדפת פרטים או קבוצות, אולם ההשפעה בפועל של מדיניות נאו-ליברלית על חברה מרובדת היא בדרך כלל הרחבת אי-השוויון (מנדלקרן ושליו, 2023). כך גם במקרה הישראלי (רוזנפלד-קינר וקריסטל, 2017; קריסטל, 2014).

באופן ספציפי ביחס למזרחים בישראל, מחקרים מאז סוף שנות ה־70 של המאה הקודמת הצביעו על האופנים שבהם מדיניות הקליטה, ההתיישבות, ההשכלה, התעסוקה והרווחה יצרו את אי-השוויון בין יהודים אשכנזים (יוצאי אירופה-אמריקה וצאצאיהם) ליהודים מזרחים (יוצאי אסיה-אפריקה וצאצאיהם) (נגר־רון, 2021). יישובם של מזרחים רבים בפריפריה, ובאופן ספציפי בערי הפיתוח בדרום, המאופיינות באפשרויות השכלה ותעסוקה מוגבלות, דן אותם לחיים בשוליים לא רק הגיאוגרפיים, אלא גם הכלכליים (מנדלקרן ושליו, 2023). למדיניות קליטה זו היו השלכות מגדריות ספציפיות על נשים מזרחיות בעיירות הפיתוח. דבורה ברשנטיין (1981) הייתה הראשונה להצביע על התצלובת הייחודית של מגדר ואתניות בשוק העבודה, ועמדה על ההשלכות הייחודיות שהיו למדיניות התעסוקה על נשים מזרחיות, בפרט בעיירות הפיתוח. מאז תיעדו עבודות ספורות בלבד את התמודדות הנשים בשוק העבודה המוגבל בעיירות הפיתוח, שהפכו עם השנים לערים (Nagar-Ron, 2014; מוצפי-האלר, 2012; דהאן-קלב, 2005).

שוק העבודה בנגב בכלל, ובערי הפיתוח בפרט, הוא שוק מוגבל, כתוצאה ממדיניות מתמשכת החל מימיה הראשונים של מדינת ישראל. ערי הפיתוח בדרום הוקמו כדי להוות מוקד עירוני לקיבוצים ולמושבי האזור. הקמת העיירות במרחבים הכפריים נועדה לספק שירותים עירוניים, וכן כוח אדם לעבודה בחקלאות. מלבד זאת, מאז שנות ה־50 הוקמו בערי הפיתוח מפעלים עתירי עבודה (בר־און, 2013). הישענות העיירות על מספר קטן של מפעלים וסוגי העבודות שמפעלים אלו הציעו, לצד העבודות העונתיות בחקלאות, חסמו את סיכויי המוביליות של המתיישבים החדשים. כלומר, שוק העבודה במרחב הדרום מעולם לא התאפיין ב"משרות טובות": משרות יציבות בשכר הוגן המעניקות ביטחון כלכלי. השכר היה תלוי בהיקף השעות או המשמרות, ותמיד ריחפה מעל העובדים סכנה של צמצומים, פיטורים או סגירת המפעלים (בר־און, 2013; רון, 2009). כך שהמציאות של שוק עבודה מעורער, של שכר שאינו מאפשר מחיה סבירה, חוסר יכולת להתאגד, והעדר תנאים סוציאליים – כל אלה אינם מציאות חדשה של שלהי המאה ה־20, אלא זו שאפיינה את חייהם של המתגוררים בפריפריה הדרומית עוד לפני יישום הרפורמות הניאו-ליברליות.

נוסף על שוק העבודה המוגבל ולהעדר רשת ביטחון סוציאלית, קיים גורם משמעותי נוסף שצמצם עוד יותר את האפשרויות למוביליות, והוא מערכת החינוך הציבורית בערי הפיתוח. אף שאחד החוקים הראשונים שנחקקו בישראל היה חוק חינוך חובה חינוך, הוא הוגבל לרכישת השכלה יסודית. רק ב-1966 הורחב החוק ל-10 שנות לימוד, ורק בשנת 2007 הוארך ל-12 שנות לימוד. בעוד בערים הגדולות התקיימה מערכת חינוך תיכונית עיונית עוד לפני קום המדינה, בערי הפיתוח לא התקיימו תיכונים עיוניים אשר כיוונו את תלמידיהם להשכלה גבוהה, אלא בתי ספר מקצועיים. רק משנות ה-70 של המאה הקודמת נוספו לתיכונים המקצועיים תיכונים מסוג "מקיף", תיכונים אינטגרטיביים שכללו כיתות מקצועיות וכיתות עיוניות, שלימדו לבחינות הבגרות ברמות משתנות של היקפים (בגרות מלאה ובגרות חלקית) ושל איכויות (בגרות מינימלית ובגרות המאפשרת כניסה לאקדמיה). כך שגם אחרי חקיקת חוק חינוך חובה עד כיתה יב, רבים מהבוגרים לא עמדו בדרישות הכניסה לאוניברסיטאות (סבירסקי, 1995). שיעור האקדמאים הנמוך בקרב האוכלוסייה המזרחית בכלל, ובקרב תושבי הפריפריה בפרט, חמישה עשורים לאחר קום המדינה, הוביל לדרישה ציבורית להרחבת הנגישות להשכלה הגבוהה. כדי לענות על דרישה זו גובשה רפורמה במערכת ההשכלה הגבוהה ליצירת מערך של מכללות ציבוריות. במסגרת רפורמה זו, שהיא חלק מהרפורמות הניאו-ליברליות (וולנסקי, 2009),¹ הוקמה בראשית שנות ה-90 מכללה ציבורית בנגב המערבי, היא המכללה האקדמית ספיר, שמשרתת בעיקר את תושבי ותושבות ערי הפיתוח (גיגי ועמיתות, 2020).

אפשרויות ההשכלה המוגבלות ושוק העבודה המקומי המצומצם השפיעו במיוחד על הנשים, כיוון שנשים נוטות לחפש מקומות עבודה במרחב גיאוגרפי שאינו מרוחק מהגנים ומבתי הספר של ילדיהן (Hanson & Pratt, 1995). מחקרים שבחנו את אופני השתתפותן של נשים מזרחיות בשוק העבודה הראו כי בעשורים הראשונים לאחר הקמת המדינה הן הודרו מארגוני העובדים, והופקרו להעסקה בתנאי ניצול (ברנשטיין 1981; Bondy, 2018). באופן ספציפי לגבי נשים בעיירות הפיתוח, העבודות שהיו פתוחות בפניהן בעשורים הראשונים לאחר קום המדינה היו עונתיות, למשל בחקלאות בקיבוצי הסביבה, וכן עבודות ניקיון וטיפול בילדים. שיעור המועסקות במפעלים החל לעלות רק בשנות ה-70, שכן עד אז הועסקו במפעלי הטקסטיל בערי הפיתוח בעיקר גברים (ברנשטיין, 1981,

1 עמי וולנסקי (2009) עומד על כך שבבחירה בין הרחבת האוניברסיטאות ליצירת מערך של מכללות כמענה לצורך בהרחבת הנגישות להשכלה גבוהה נבחרה האפשרות השנייה כיוון שהייתה זולה באופן משמעותי.

18–19), אולם תמיד ריחפה סכנת פיטורים בשל סגירת מפעלים. כלומר, המחקר הישראלי המתאר את שוק העבודה המעורער כתופעה חדשה, כתוצאה של יישום הרפורמות הניאו-ליברליות, מתעלם מהעובדה שאי־ודאות כלכלית כרונית היא המציאות שבתוכה חיות ופועלות נשים מזרחיות בערי הפיתוח מאז קום המדינה. בדומה לכך, עבודות המתייחסות לקשר בין השכלה ותעסוקה בקרב נשים נוטות להדגיש את המתאם הקיים בין העלייה ברמת ההשכלה לעלייה בשיעור השתתפותן בשוק העבודה, ואת הגדלת אי־השוויון בין משכילות לאלו שאינן משכילות (פוקס ווייס, 2018; שטייר והרצברג, 2013), אולם מתעלמות מהמאפיינים הייחודיים – אתניים, לאומיים וגיאוגרפיים – של אלו הסובלות מ"השכלת יתר", קרי, אקדמאיות שאינן מצליחות להמיר את התואר בתעסוקה הולמת (נגר־רון, 2022א). בחינה היסטורית של שוק העבודה המקומי מאפשרת להצביע על יחסי הגומלין בין המנגנונים הטכניים של הכלכלה לפרויקטים פוליטיים וחברתיים (Ong, 2010).

במאמר הנוכחי אני טוענת שמעקב אחר התמודדות נשים עם המציאות הכלכלית בתוך הקשר מקומי מאפשר לזהות את הטרנספורמציות באופנים שבהם מיוצרת בכל דור מחדש אי־ודאות כלכלית כפרקטיקה של ממשליות שמטרתה שימור הסדר האתנוקרטי. את הרעיון שלפיו תגובה לשינויים יכולה ללמד על האופנים שבהם מופעל ומשתנה הכוח אני שואלת מעבודתה של לילה אבו־לוע'וד (Abu-Lughod, 1990). בעוד פוקו קבע שבכל מקום שבו יש כוח ישנה התנגדות, הציעה אבו־לוע'וד שבאמצעות איתור התנגדויות ניתן ללמוד על הטרנספורמציות במבני הכוח. במחקר אורך שערכה בקרב השבט הבדואי Awlad Ali במצרים היא הצביעה על השינויים שחלו בתגובות הנשים לכוח הפטריארכלי, והראתה כיצד השתלבות הבדואים בכלכלה הקפיטליסטית והתמורות במציאות הכלכלית השפיעו גם על יחסי הכוח המגדריים. יחד עם זאת, היא הראתה שצורות ההתנגדות החדשות תמיד משוקעות בתוך מערכי כוח. בדומה לכך, העבודה הנוכחית מלמדת כי למרות השתנות המציאות הכלכלית – האפשרויות הנפתחות בשוק העבודה וההזדמנויות להשכלה ולתעודות מקצועיות – אי־ודאות כלכלית ממשיכה להיות חוויה מרכזית בחיי הנשים בערי הפיתוח. על כן אני מציעה להבין את אי־הוודאות הכלכלית המתמשכת, שבאה לידי ביטוי באופנים שונים בתקופות שונות, כטכניקה של ממשליות שמשעתקת אי־שוויון אתני ואתנו־מגדרי.

מתודולוגיה

העבודה מבוססת על סדרת מחקרים ארוכת שנים, המתעדת את חייהן של נשים המתגוררות בערי הפיתוח בנגב. המחקר הראשון נערך בין השנים 2004–2007, ובמסגרתו רואיינו 23 נשים, דור ראשון ושני של נשים מזרחיות שחיות באופקים. חלק מממצאי מחקר זה פורסמו בעבר (Nagar-Ron, 2014). המחקר השני נערך כחמש עשרה שנה לאחר מכן, בשנים 2017–2019, וכלל ראיונות עומק עם 57 נשים החיות בחמש ערי פיתוח: שדרות, נתיבות, אופקים, דימונה וירוחם (חלק מממצאי המחקר פורסמו: נגררון 2022א; נגררון 2022ב). אף שהראיונות לא עסקו באופן ספציפי בתעסוקה, נושא אי-הוודאות הכלכלית שב ועלה בסיפורי החיים של שלושת הדורות. היתרון במחקר אורך נעוץ באפשרות להשוות בין חוויית הנשים בשוק העבודה בתקופות השונות: בשנות ה-50 עד שנות ה-80, שבהן היה המשק ריכוזי ונוהל בידי המדינה; באמצע שנות ה-80 ושנות ה-90 של המאה הקודמת, אז היו השלבים הראשונים של יישום הרפורמות הניאו-ליברליות, שכללו רפורמות בשוק העבודה ובנגישות להשכלה גבוהה; ובתקופתנו הנוכחית, העשור השני של המאה ה-21, כאשר ההיגיון הניאו-ליברלי שולט בשוק העבודה. ניתוח הראיונות מאפשר לזהות את אי-הוודאות המאפיינת כל תקופה, להשוות את ההזדמנויות והאפשרויות, כמו גם את החסמים בכל תקופה ואת האופנים שבהם הנשים מתמודדות עימם. ניתוח כזה מאפשר להצביע על המנגנונים המשעתקים את המבנה הריבוני ואת שוליותן של נשים מזרחיות בפריפריה הדרומית.

ממצאים

דור ראשון של נשים מזרחיות – התמודדות עם הגירה ואי-וודאות מרובה

נשים מזרחיות שהגיעו לישראל מצפון אפריקה ומאסיה ויושבו בעיירות בדרום מתארות את אי-הוודאות המרובה שאפיינה את השנים הראשונות. אי-וודאות זו אינה רק תוצר של הגירה – כמו למשל של אי-ידיעת השפה העברית או של חוסר היכרות עם הארץ החדשה ועם תרבותה – אלא זו אי-וודאות מרובה הקשורה במציאות הפיזית: העדר תשתיות, חוסר ביטחון פיזי ואי-וודאות כלכלית. הנשים דיווחו על תחושת חוסר ביטחון פיזי לאור

חדירות פדאיון שהסתננו ליישובי הגבול. החשש היה גדול כיוון שהמגורים היו בפחונים ולא בבתי אבן. הפחונים לא היו מחוברים לחשמל, לגז ולמים זורמים. הרחובות לא היו מרוצפים ולא היו מוארים. מבחינה כלכלית הנשים מתארות חיים באי־ודאות מתמדת, תוצאה של העדר תעסוקה קבועה ופרנסה יציבה המספקת את צורכי המחיה.

בשני העשורים הראשונים למדינה הייתה הכלכלה ריכוזית ונוהלה "מלמעלה". משימת בנייתן של תשתיות המדינה נוהלו בידי המדינה, וזו חילקה את העבודות למהגרים החדשים בהתאם לתפיסה פטריארכלית ועל־פי מפתח מפלגתי. דבורה ברנשטיין (1980) עמדה על נחיצותן של עבודות אלו – סלילת כבישים ודרכים, בנייה, הנחת תשתיות ביוב, ייעור, וכד' – לפיתוח הכלכלי של הארץ, אולם הגדרתם כ"עבודות יזומות/דחק" אפשרה לשלם תמורתן שכר נמוך משכר הפועלים, שהיה מעוגן בהסכמי השכר של ההסתדרות עם המדינה. "העבודות היזומות" חולקו בראש ובראשונה לגברים נשואים. מאחר שהעבודה הייתה זמנית ושכרה נמוך, גברים שטרם ההגירה הצליחו לפרנס את משפחותיהם בכבוד לא הצליחו למלא את תפקיד "הגבר המפרנס" לאחר ההגירה. לפיכך נאלצו הנשים לצאת לעבודה מחוץ למשק ביתן.

כך מספרת רבקה, שנולדה בטוניס ב־1924, והגיעה לישראל ב־1955 כשהיא מטופלת בחמישה ילדים:

בחוף לארץ בעלי היה עובד שם. אחד לאלף שבעלת הבית, האישה, גם עובדת. הרוב, הבעל עובד. (האישה) מטפלת רק בילדים שלה. אין מטפלות וכול זה, ואין גנים (...)
בחוף לארץ בעלי עבד בקומיסיון [מסחר] (...) היה בסדר ברוך השם, היינו מתקיימים בכבוד ולא הייתי עובדת, והכול בסדר. עלינו ארצה והמצב פה היה מאוד קשה.

בתשובה לשאלתי כיצד הסתדרתם, עונה רבקה "הלכתי (לעבוד כ)סייעת בגן".

גם שרה, ילידת 1925, שהגיעה לישראל ממרוקו כשהיא מטופלת בשמונה ילדים, מספרת: "במרוקו לא עובדת. לא עובדת בכלל לא. בקבלנקה לא עובדת".

בשל המצב הכלכלי הקשה נאלצו נשים אלו לצאת בפעם הראשונה מאז נישאו לעבוד מחוץ למשק ביתן. ואולם, מאחר שחלוקת העבודות היזומות התבססה על מדיניות פטריארכלית, נשים נשואות לא קיבלו אותן, ועל כן היו צריכות למצוא עבודה מחוץ למשק המדינתי. אפשרויות התעסוקה היו אפוא עבודות טיפול בילדים, ניקיון בבתים

פרטיים או עבודה יומית בחקלאות. הן נאלצו למצוא בעצמן עבודות בכלכלת הצללים, ושכרן היומי שולם ללא דיווח לרשויות (עבודה ב"שחור"). כפי שמספרת שרה:

אחר־כך ראיתי (ש)הייתי צריכה ללכת לעבוד. הייתי עובדת קצת בחקלאות, בלי לשכה בלי כלום. ככה. (...) ואני (הייתי) הולכת לעבודה ככה חקלאות. עבדתי אצל איזה בנאדם, עבדתי אצלו הרבה, הוא נותן לי גם כסף לחלק לפועלים. (...) פעם אמרתי למנהל זה: 'תעזוב אותי, אני לא נכנסת לבנק, ויוצאת עם כל הכסף הזה. פעם אחד יהרגו אותי'. אמר לי: 'לא, חס וחלילה יהרגו אותך'. אמרתי לו: 'תעזוב אותי'. (...) כשהייתי עובדת עזרתי קצת. בעלי לא היה יכול נגיד לטפל בזה.

המצב הכלכלי הקשה אילץ את הנשים לא רק לצאת לעבודה בשוק העבודה המשני, אלא להשתתף בכלכלת הצללים (עבודה ב"שחור", קבלת שכר שאינו מדווח לרשויות המס) ולהסתכן במעבר על החוק ובפגיעה פיזית בשל החשש להישדד כיוון שהחזיקו כסף מזומן. במציאת עבודה ובאחזקתה נדרשו הנשים לגלות יוזמה, תושייה, אומץ וסיבולת פיזית ונפשית.

פאני, ילידת מרוקו, 1937, מספרת:

בזמנו הייתה כאן מלחמה. איך קראו לה? סיני. עשו חושות. חפרו באדמה חושות ל.. (...) ואני עבדתי בחקלאות, עבדתי בקטיף במושב. התחלתי לעבוד בחקלאות, והתקדמתי כי הייתי טובה. הייתי טובה והעריכו אותי, העריצו אותי. אז לא היה לי מי יודע מה לימודים, אז התחלתי לעבוד בתור טבחית, אחר־כך עבדתי בכיתה (כסייעת במעון יום).

אם כן, בשנות ה־50 בתושייתן ובחריצותן מצאו נשים דרכים לעקוף את מנגנוני המדינה באמצעות "עבודה בשחור". הן השתמשו בקשרים אישיים כדי למצוא עבודה בחקלאות, בניקיון ובטיפול בילדים. הן קיבלו שכר יומי והשתמשו בתוספת ההכנסה הזו לכלכלת המשפחה.

הזדמנויות נפתחות: התקופה הראשונה ליישום הרפורמות הניאו-ליברליות בשוק העבודה הדרומי

הממצאים בחלק זה מבוססים על ראיונות עם נשים מזרחיות בנות הדור השני, שגדלו בשנות ה-60 וה-70, בתקופה שבה חוק חינוך חובה היה עשר שנות לימוד. לכן, למרואיינות השכלה תיכונית, חלקית או מלאה. הן נכנסו לשוק העבודה בשנות ה-80, והועסקו בעבודות שלא דורשות מיומנויות, כגון פקידות, עבודה במפעל, בניקיון, או בחלוקת דואר. בעקבות הרפורמות הניאו-ליברליות והפרטת השירותים הציבוריים מראשית שנות ה-90 התאפשר לחלק מהנשים, אלו שניחנו ביוזמה, להשתלב במשרות החדשות שנוצרו. מדובר בעיקר במשרות במערכות החינוך והרווחה, כגון סיעת מלווה לילדים במערכת החינוך, רכזת תוכניות חינוכיות, מנהלת צהרונים ומועדוניות, סיעת לקשישים, ועוד. ישנו היבט מגדרי מובהק למשרות הללו, אשר נוצרו בשל הרצון לחסוך בעלויות, והתבססו על ההנחה שעבודות טיפול הן עבודות שלא נדרשת להן מיומנות, אלא הן נעשות באופן טבעי בידי נשים (Benjamin, 2016). כך למשל התאפשר למימי (ילידת 1963), שהועסקה כמזכירה בבית ספר, להפוך לרכזת פדגוגית בתוכנית למניעת נשירה של תלמידים, מבלי שתהיה לה הכשרה פורמלית בתחום הפדגוגיה.

הגיע המנהל יוסי, הוא ראה את הקשר שלי עם התלמידים, הילדים. הוא אמר לי: 'אני רוצה שתיקחי את פרויקט אומ"ץ'. פרויקט אומ"ץ זה לקחת תלמידים שהם פרופר נשירה (...). לקחתי עשרים ילדים שלא מאמינים בעצמם, והם פה כי זו הדרך של כולם להגיע לבית הספר, להיות פה עד שעה אחת, להפריע ולא לעשות כלום, ולהפריע לאחרים. קודם כול ראיתי את זה כדבר מאתגר, ואני תמיד רואה את עצמי מחוברת לילדים האלה. פגשתי עשרים חבר'ה עם עשר (ציונים) שליליים. כשאני אומרת לך 'לקחתי' זה אומר ככה: משמונה בבוקר עד עשר בלילה סביבם. זה ביקורי-בית, זה לשתף את ההורים. (...) את לוקחת את המורים הטובים ביותר, לא מתפשרת. עכשיו הילדים האלה (היו) מגיעים יום כן יום לא, שבוע כן שבוע לא. הילדים האלו בפרויקט אומ"ץ לא העזו לאחר לבית הספר, ברגע שלקחתי (את ניהול הפרויקט). לא העזו. קיבלו המון אהבה. סוף-סוף מישוהו האמין בהם, מישוהו כיבד אותם, מישוהו הקשיב להם בתוך המערכת המשומנת הזאת. והילדים האלה גמרו בסופו של דבר עם תעודת בגרות (...). עבדתי ילד, ילד, סביב השעון, בטירוף, אבל עם המון אמונה. טיפלתי בכל אחד כילד שלי. מה אני הייתי רוצה שהילד שלי יעשה, זה מה שאני עשיתי. (...) והייתה הצלחה ממש נהדרת (...) והיה שכר בצידה. זאת אומרת, שילמו לי יפה (...). ואיפה זה נפל? על חוסר תקציב, אין תקציב. לא היה תקציב" (מימי, ילידת 1963).

תהליכי ההפרטה של מערכת החינוך הובילו לכניסתן של עמותות חינוכיות שמספקות שירותי הוראה, העשרה ותמיכה בתוך בתי הספר, ומלאות תפקידים שהיו בעבר באחריות מערכת החינוך המדינתית והצוות החינוכי הקבוע בעל ההכשרה הפדגוגית. תהליכי ההפרטה והרצון לחסוך בעלויות מאפשרים לנשים אקטיביות להשתלב במשרות בתחום החינוך באמצעות התוכניות שמפעילות העמותות, ולמלא תפקידים שקודם להפרטה לא יכלו למלא כיוון שלא עמדו בדרישות הסף של השכלה אקדמית בתחום החינוך. מילוי התפקיד החינוכי מתאפשר בגלל ההפחתה בערך עבודות הטיפול, ובשל ההטיות המגדריות שלפיהן יכולת טיפולית היא תכונה אינהרנטית אצל נשים (Benjamin, 2016). מימי מעידה כי הצליחה למנוע נשירת תלמידים ולעזור להם לסיים תיכון כיוון שלקחה עליהם אחריות וטיפלה בהם כאילו היו ילדיה שלה.

דווקא צמצום אחריות המדינה בשלבים הראשונים של יישום הרפורמות, וההפחתה בערך עבודות הטיפול, הן שאפשרו לנשים למלא תפקידים משמעותיים בקהילה והעלו את תחושת הערך שלהן. משרות אלו אפשרו הכנסה כספית ראויה. אולם מאחר שמדובר במשרות זמניות, תלויות תקציב של פרויקט, השיפור במצב הכלכלי זמני, ואינו מאפשר מוביליות חברתית. כפי שמימי מספרת – כאשר נגמר התקציב הפרויקט נסגר, והיא שבה לתפקידה הקודם כמזכירה בבית הספר.

דוגמה נוספת לכך שתהליכי ההפרטה אפשרו לנשים חסרות השכלה פורמלית להשתלב במשרות טיפוליות במערכת החינוך עולה מסיפורה של ישראלה. ישראלה נולדה ב־1960 להורים שהגיעו מטוניס, נישאה בגיל שבע עשרה, ולא סיימה את לימודיה בבית הספר התיכון. לאורך השנים עבדה בעבודות מזדמנות שאינן דורשות מיומנות, אך כאשר נפתחה האופציה למשרה של סייעת מלווה במערכת החינוך, היא השתלבה בה. משרת הסייעת המלווה לתלמידים בעלי צרכים מיוחדים הפכה לנדרשת בעקבות הרפורמה לשילוב תלמידי חינוך מיוחד בחינוך רגיל החל מ־1988. המשרה אינה דורשת הכשרה, והקריטריונים היחידים המוגדרים כתנאי סף הם שתיים עשרה שנות לימוד (הגם שנראה כי אין הקפדה על כך) ומגדר: שכן בחוזר מנכ"ל משרד החינוך מ־2011 נעשה שימוש בלעדי בהגדרה "סייעת", כלומר בלשון נקבה.

כאשר ראייתי את ישראלה, היא הייתה מועסקת זה כתשע שנים כסייעת מלווה לילד בעל צרכים מיוחדים דרך חברה קבלנית. ב־30 ביוני מדי שנה נהגו לפטרה, ולהעסיקה מחדש בספטמבר. בשש השנים האחרונות שימשה כסייעת לעוז, תלמיד הסובל מבעיות פיזיות

וקוגניטיביות. בעקבות רפורמת השילוב שולב עוז בחטיבת ביניים בתיכון כללי, אולם לא הצליח להשתלב מבחינה חברתית ולימודית. המורות לא יכלו להעניק לו טיפול אישי בכיתה שבה לומדים ארבעים תלמידים. ישראלה, שזיהתה את המצוקה של עוז והחליטה לסייע לו, הפכה למורה פרטית, אף-על-פי שאין לה הכשרה לכך והיא אינה מקבלת על כך שכר.

הילד לא מצא את עצמו (...) כי החומר הוא מאוד קשה, והוא ברמה מאוד נמוכה. ביקשתי מהם (מהמורים) 'בואו ננסה לעזור לו', שייקחו אותו באופן פרטני, אף מורה לא היה מוכן לעשות את זה. אמרו – 'זה מאוד קשה, יש לנו מספיק תלמידים על הראש ואנחנו לא מוכנים לקחת באופן פרטי'. אמרתי: 'אני לוקחת על עצמי, תתנו לי חומר, אני אעביר לו'. גם זה לא הלך. החלטתי שאם אין אני לי מי לי. הלכתי, הייתי עושה בערב שעורי בית, מכינה לו חומר, מכינה לו כל מני ספרים פחות או יותר לרמה שלו, בכל המקצועות. הייתי באה בבוקר מוכנה. יושבת איתו, מלמדת אותו, נותנת לו שעורי בית. ממש מורה לכל דבר אפילו שאני לא מורה. אני בהגדרת התפקיד לא מורה, אני סייצת מלווה לעוז. אבל החלטתי שאני אעשה הכול בשבילו, עד הסוף, והוא את י"ב יסיים.

הפרטת מערכת החינוך וקיצוץ המשרות התקניות גרמו לכך שהמערכת אינה יכולה לתת מענה לתלמידים בעלי צרכים מיוחדים. ישראלה לקחה על עצמה את משימת ההוראה והפכה להיות מורה בפועל, אף שאין לה הכשרה.

דוגמאות אלו, של מימי וישראלה ושל נשים נוספות שהפכו למפעילות צהרונים ומועדוניות וסייעות לקשישים, מלמדות כי בתקופה הראשונה ליישום הרפורמות הניאו-ליברליות, בשל הרצון לחסוך בעלויות כוח אדם מקצועי, נפתחה בפני נשים מוכשרות, בעלות יוזמה, יצירתיות ותחושת אחריות, אך ללא הכשרה רשמית, אפשרות להשתלב במערכות שהיו חסומות בפניהן בעבר. כלומר, כניסת עמותות של המגזר השלישי אל אותן זירות שהמדינה הפקירה, דוגמת חינוך ורווחה, שכאמור היו מופקרות תמיד במרחבים הפריפריאליים, אפשרה לנשים להשתלב בעבודה משמעותית, דווקא משום שמדובר בתפקידים "נשיים", דווקא בשל הפחתת הערך של עבודת הטיפול. המשרות החדשות שנוצרו בשוק העבודה

לא חילצו את הנשים ממעגל השוליות, שכן הועסקו בחוזה זמני ובשכר שעת. ² במובן זה מדובר בעבודות נצלניות בתנאים של אי־ודאות וחוסר ביטחון תעסוקתי. עם זאת, הן אפשרו לנשים תחושה של ערך ושייכות לקהילה המקומית. יתרה מכך, נשים אלו, שהיסטורית היו אובייקט לטיפול ולתיקון, והיו "מטופלות" במערכות החינוך והרווחה (רזי, 2009; שנקולבסקי, 2009; Hirsch, 2008) הפכו הן עצמן להיות בעלות תפקיד טיפולי באותן מערכות, וכיום הן מסייעות לצעירים ולצעירות מקהילתן.

חסומות - נשים מזרחיות משכילות בשולי שוק העבודה הדרומי, שלושה עשורים ליישום הרפורמות הניאו־ליברליות

המציאות הכלכלית דינמית ומשתנה, ואחד השינויים המשמעותיים שחלו בשני העשורים האחרונים הוא עלייה בשיעור האקדמאים כתוצאה מהרחבת הנגישות להשכלה גבוהה, אף היא פרי מדיניות ניאו־ליברלית. הראיונות שקיימתי עם נשים בסוף העשור השני של המילניום מלמדים שרבות מהן שהשקיעו מאמצים ברכישת תואר אקדמי, תוך התמודדות עם קשיי פרנסה, עם הקמת משפחה ועם גידול ילדים, נוכחו לדעת שבמקרים רבים מאמצים אלו אינם נושאים את הפירות המיוחלים ואינם מובילים למשרה יציבה וליציאה ממעגל אי־הוודאות הכלכלית.

כך למשל אומרת דנה, ילידת 1979, נשואה ואם לארבעה ילדים, דור שלישי בדימונה:

אני אחרי תואר, אבל המשכורת היא עדיין... שיפרתי אותה באלפיים שקל, אני מקבלת ששת אלפים שקל היום, (...) זה מכעיס להישאר, את כאילו תקועה בקובייה שלך. לא משנה איפה תנסי לשפר, ואיפה תנסי לשנות מבחינתך, את תקועה שם.

דנה נולדה למשפחה נתמכת שירותי הרווחה, וכבר בגיל 16 החלה לעבוד כמלצרית באולם אירועים כדי לסייע בפרנסת המשפחה וכדי לממן את צרכיה האישיים. דנה מסבירה מה גרם לה בשנות השלושים לחייה לרכוש השכלה גבוהה:

2 ממצאים אלו עולים בקנה אחד עם מחקרן של רוזנפלד־קינר וקריסטל (2017), שבו נמצא כי מאז יישום הרפורמות הניאו־ליברליות חל קיטוב במבנה התעסוקה בישראל, שאחד מביטוייו הוא עבודות המאופיינות בשכר נמוך בפריפריה.

תקשיבי, זה 15 שנה שאני עובדת ומרוויחה 4,000 שקל. אי אפשר לחיות עם זה. אי אפשר. וכל עבודה שאת מחפשת, וזה לא משנה אם זה היה בירושלים או פה בדימונה או פה בבאר שבע, אם אין לך משהו ביד שאת יכולה להציג, להגיד, להשוויץ בו במירכאות, אז אין לך שום דבר. אין לך מה למצוא. (...) אז אמרתי אני חייבת לשנות (...) הלימודים האלה, הלימודים האלה יוציאו אותנו כאילו לדרך אחרת. לשפר את התנאים שלנו מבחינה תעסוקתית. שעל זה חשבתי בעיקר. זה היה כאילו לצאת לתואר בשביל לשפר את מה שיש לי. אני לא יכולה להמשיך לעבור מעבודה לעבודה, אני לא הולכת ונהיית יותר צעירה ואני צריכה שיתחיל להיות משהו קבוע בחיים שלי.

בספרות המחקר וגם בשיח הציבורי השכלה אקדמית מוצגת ככרטיס הכניסה למשרות איכותיות ולמוביליות חברתית. דנה ונשים נוספות מזהות את השינויים שחלו בשוק העבודה ואת הדרישה לתואר אקדמי כקריטריון סף לקבלת משרה (שטייר והרצברג, 2013). לכן, כפי שמספרת דנה, רבות מהן שמבקשות להבטיח לעצמן עבודה יציבה בשכר ראוי מחליטות לרכוש השכלה גבוהה. אולם בניגוד להבטחה הטמונה בתואר האקדמי הן מגלות שבעקבות הרפורמות הניאו-ליברליות הצטמצם במידה ניכרת מספר המשרות התקניות בשירות הציבורי, משרות המאפשרות שילוב בין אימהות וקריירה ומספקות ביטחון כלכלי.

למשל, אופירה, ילידת 1982, מספרת על מאבק כפול: תחילה מאבק ארוך שנים להשגת התואר האקדמי הנכסף ולאחר מכן מאבק להשגת משרה יציבה כעובדת סוציאלית בשירות הציבורי. אופירה, שנולדה וגדלה בנתיבות, סיימה את התיכון עם תעודת בגרות חלקית. כדי לממש את שאיפתה להיות עובדת סוציאלית היא החלה את לימודיה במכינה קדם-אקדמית. על אף שבמכינה השלימה את הבגרות, היא לא התקבלה לבית הספר לעבודה סוציאלית, ועל כן הלכה ללמוד במחלקה שקיבלה אותה. לאחר סיום תואר ראשון במדיניות ציבורית התקבלה אופירה לתוכנית להסבת אקדמאים לעבודה סוציאלית. במהלך לימודיה עבדה לפרנסתה, ועם סיומם הייתה מוכנה לעבוד בשכר נמוך וללא תנאים סוציאליים כדי לרכוש ניסיון. היא עבדה במספר עמותות במקביל – כעובדת שיקום לנכים, עובדת סוציאלית לנוער ואחראית סעד לקשישים – כיוון שבכל עמותה הייתה לה משרה חלקית. תופעה זו מכונה בספרות מיני-ג'ובס, והיא מאפיינת תעסוקת נשים בעיקר במקצועות הטיפול (Vosko et al., 2009).

אופירה מספרת על כמיהתה ל"עבודה מסודרת" אשר תבטיח לה יציבות כלכלית:

מאוד רציתי להיכנס לאיזו רשות מסודרת (...) זה מקום טוב להתקבע בו ויש בו מגוון רחב של תפקידים ואופק מקצועי. מקום מסודר, משכורות בטוחות, את יודעת. זו הייתה המחשבה, יותר מאשר עמותות. עבדתי ב... הכרתי את העולם הזה של העמותות. (...) התנאים בעמותה פחות טובים. למשל ברשות הם נותנים קרן שזו קרן השתלמות לעובדים סוציאליים, עמותות לא נותנים, אין. אין. (...) ולא רצו להעלות לי (את השכר) ואם העלו אחרי שנתיים זה בשקל. (...) אני בת 36, הוא 40, אנחנו לא בשלב שאנחנו רוצים יותר מדי שינויים. רוצים להתקבע במקום עבודה ו... את יודעת, נחלה כזו של שקט.

אופירה מספרת על המאמצים הרבים שעשתה כדי להשתלב במשרה טובה ברשות המקומית:

אני מאוד התאמצתי, אני עבדתי בלחפש עבודה. לא חיכיתי שידפקו לי בדלת. כיתתי רגליים ולרוב, גם אם שלחתי מיילים, אני הייתי אובססיבית, הייתי נוסעת למקום ומביאה קורות חיים. (...) היה לי חשוב שיראו גם פנים, מעבר לדף, שיראו, שיכירו, שישמעו את השם, שאולי זה יעזור במשהו. הרגשתי שתמיד אני צריכה להילחם על הכול. (...) כל הזמן זה מלחמה. עבודה טובה זה להילחם, צריך מרפקים, אני במלחמה. וכן, ובאזור הזה את צריכה יותר להילחם. את צריכה יותר להילחם. את צריכה להיות טובה, את צריכה ל... יש פה הרבה עניין של קשרים. במיוחד פה (...) זה משהו שמנע ממני להיכנס פה, לרשות. (...) אני לא יכולה לסבול את הקליקות האלה ואת הדברים האלה.

רבות מבעלות ההשכלה האקדמית הצליחו למצוא עבודה במקצוע שאליה הוכשרו, אך הן מועסקות במשרות חלקיות בעמותות המגזר השלישי, משרות שאינן מבטיחות יציבות וביטחון תעסוקתי ואינן מאפשרות מוביליות חברתית.

אקדמאיות רבות עוברות הסבה להוראה כיוון שהן מחפשות עבודות המאפשרות לשלב גידול ילדים, טיפוח קריירה ויציבות תעסוקתית. הן מגלות כי קל למצוא עבודה כמורה, אך קשה לזכות במשרה תקנית במערכת החינוך. הן מועסקות כמורות בעמותות, או כמורות ממלאות מקום של משרד החינוך במשך שנים רבות (נגרירון 2022א).

מי בכל זאת זוכה באותן משרות תקניות מצומצמות במערכת החינוך ובשירותי הרווחה המדינתיים והמוניציפליים? התשובה לכך טמונה בשינוי הדמוגרפי והפוליטי שחל בערי הפיתוח בשני העשורים האחרונים. בעבודה קודמת (נגר-רון, 2022ב) הראיתי שנשים מזהות את העדיפות בקבלת המשרות הניתנת לחברי הגרעינים התורניים, שהתמקמו בערי הפיתוח בעשרים השנים האחרונות. כך למשל מספרת עמית, ילידת 1983 מירוחם, שבעת הריאיון עמדה בפני סיום לימודי התואר השני בחינוך בשילוב תעודת הוראה (M-Teach):

בירוחם יש גרעין כזה. (...) זו אוכלוסייה של מפד"לניקים, של הכיפות הסרוגות, אבל היותר אשכנזים. (...) אני יכולה להגיד לך שהם חולשים על כל בתי הספר, מבחינת הוראה, ומבחינת משרות, כן. כולם. מאוד קשה לי עם זה, כי אצלם כולם מסודרים. ירוחמים, לא כולם מסודרים (גיחוך), אלה שנולדו פה, גדלו פה באמת, כאילו, זה עצוב. אבל, הם (חברי הגרעין התורני) מגיעים לפה, כשיש להם כבר עבודה (...) גם לבת זוג (...) הכול מוכן ומאורגן.

אם כן, המשרות התקניות, המצומצמות ממילא, הופכות להיות בלתי־מושגות עבור הנשים המזרחיות המקומיות בשל כניסתה של אוכלוסייה חדשה, בני הציונית הדתית, ברובם המכריע אשכנזים. אוכלוסייה זו מקבלת עדיפות על־פי ההיגיון האתנוקרטי.

לסיכום, הנשים מזהות את השתנות הדרישות בשוק העבודה, והן פועלות באופן אקטיבי לרכישת השכלה גבוהה, ונאבקות כדי להשתלב במשרות פרופסיונליות שיש בהן יציבות, שכר הוגן, ואפשרות להתפתחות אישית ומקצועית בשילוב עם חיי משפחה ועם אימהות. הן גם מזהות את המנגנונים המבניים המשמרים את נחיתותן ומונעים את השתלבותן בחברה כאזרחיות שוות המפרנסות את עצמן. זהו הדור השלישי שנידון לחיים של אי־ודאות כלכלית, בשל ההיגיון האתנוקרטי המוביל להעדפה של אוכלוסיות אחרות בשוק העבודה. כלומר, התמורות בכלכלה הפוליטית לא שינו את נוכחותה הקבועה של אי־הוודאות הכלכלית, אלא רק את מופעה הנוכחי.

דיון

הממצא המרכזי שעלה מהראיונות עם שלושה דורות של נשים מזרחיות בערי הפיתוח הוא הצורך להתמודד עם אי־הוודאות הכלכלית. ההשוואה בין הדורות מאפשרת לעמוד על אופני ההתמודדות של הנשים עם אי־ודאות זו בתקופות היסטוריות שונות: העשורים הראשונים להקמת המדינה (שנות ה־50 וה־60), שנות ה־80–90 של המאה הקודמת, והעשור השני של המילניום. אף שהמדיניות הכלכלית ושוק העבודה השתנו, ואפשרויות ההשכלה התרחבו – אי־הוודאות הכלכלית נותרה בעינה. אסטרטגיות התגובה של הנשים מאפשרות לזהות את אי־הוודאות הכלכלית כטכניקה של ממשליות, המשנה את מופעיה בכל תקופה.

בעשורים הראשונים, בתקופה של שליטה כמעט מוחלטת של המדינה והסדרות העובדים במשק, כונן שוק עבודה מוגזע, כחלק מיצירה כלכלית פוליטית. כרמי ורזנפלד (1979) הראו שההיררכיה המעמדית האתנית הפנים־יהודית, קרי ההבחנה המעמדית בין אשכנזים למזרחים, אינה תולדה של "נתונים טבעיים" אלא יצירה פוליטית אקטיבית אשר התבצעה בעשורים הראשונים באמצעות ניכוס אמצעים ציבוריים: משרות ניהול ומשרות פרופסיונליות אוישו בידי יוצאי אירופה, בעוד יוצאי אסיה־אפריקה איישו את משרות הצווארון הכחול. אולם מעבר ליצירת ההיררכיה האתנית, למדיניות הכלכלית בעידן המדינה הריכוזית היה היבט אתנו־מגדרי מובהק: מדיניות חלוקת "העבודות היוזמות", אותן משרות נצלניות שיצרה המדינה בשנים הראשונות עבור העולים,³ נעשתה על פי תפיסת עולם פטריארכלית: המשרות ניתנו בראש ובראשונה לגברים נשואים בהתאם לתפקידם המגדרי כמפרנסים, ורק לאחר מכן לאלו שאינם נשואים (ברנשטיין, 1981). ההצטלבות של תפיסות פטריארכליות עם תפיסות גזעניות יצרה מציאות ייחודית עבור נשים מזרחיות: נשים נשואות לא זכו לקבל עבודה מהמדינה, ומאחר שלא הצליחו להתקיים ממשכורתו הזעומה של אבי המשפחה, נאלצו לעקוף את מנגנוני המדינה ולעבוד בשוק המשני, לעיתים קרובות בעבודה שאינה מדווחת. הן גילו תושייה וזימות, ועבדו בשוק העבודה הלא־פורמלי כפועלות יומיות ועונתיות בחקלאות במושבי הסביבה, וכן בעבודות ניקיון, בישול וטיפול בילדים. הממצא הנוכחי עולה בקנה אחד עם ממצאי מחקרים קודמים

3 בניגוד לרטיוריקה באותם ימים, שלפיה העבודות היוזמות נועדו לספק תעסוקה לעולים המובטלים ואין בהן צורך כלכלי ועל כן שולם לעובדים שכר נמוך, מחקרה של דבורה ברנשטיין (1980, 20) מראה כי עבודות אלו היו חיוניות לפיתוח התשתיות של המדינה הצעירה.

שהראו שמשפחות מזרחיות עודדו יציאת נשים לעבודה כאשר זו נתפסה כחלק מתהליך המוביליות המשפחתית (כזום, 1999). אולם כיוון שהסתדרות העובדים פעלה להוצאת עבודות צווארון כחול של נשים, בעיקר מזרחיות, אל מחוץ לעבודה המאורגנת (Bondy, 2018), הן לא זכו ליהנות מתנאי העסקה הוגנים ומהגנת ארגוני העובדים. ההעסקה בשוק הלא-פורמלי, ולעיתים אף בכלכלת הצללים ("עבודה בשחור"), מהווה נדבך נוסף של רעיונות.

בנות הדור השני התבגרו אל תוך הכלכלה הקורפורטיסטית ו"מדינה הרווחה". כוחם של איגודי העובדים בתקופה זו היה רב, אולם כאמור, נשים מזרחיות רבות, בייחוד בפריפריה, לא נהנו מהשתייכות אליהם. מאחר שחוק חינוך חובה כלל בזמנו עשר שנות לימוד, לרוב הנשים בערי הפיתוח הייתה השכלה תיכונית חלקית בלבד. עם כניסתן לשוק העבודה בשנות ה-80 של המאה הקודמת הן עבדו בקרבת מקום מגוריהן כפועלות במפעלים, כמנקות, כמטפלות וכפקידות זוטרות. הנשים שעבדו במפעלים ובמוסדות המדינה (למשל מנקות בעירייה) קיבלו שכר חודשי, ואף שהיה מינימלי, הן זכו להטבות סוציאליות, וכאשר הופסקה עבודתן היו זכאיות לדמי אבטלה ולהבטחת הכנסה. אחרות המשיכו לעבוד בכלכלת הצללים, בשכר שאינו מדווח לרשויות (ניקיון בבתים פרטיים, טיפול בילדים), ועל כן לא זכו לזכויות סוציאליות כגון ימי מחלה ופנסיה, ולא לרשת ההגנה של הביטוח הלאומי בתקופות אבטלה. בראשית שנות ה-90 של המאה הקודמת, בעקבות הרפורמות הניאו-ליברליות והפרטת השירות הציבורי, ניצלו חלק מהנשים היזמיות והאקטיביות את ההזדמנות להשתלב במשרות החדשות שנוצרו במערכות החינוך והרווחה. היו אלו עבודות זמניות בפרויקטים דרך עמותות או חברות קבלניות, וכאשר הסתיים הפרויקט או הוחלף הקבלן, הן פוטרו מעבודתן. הנשים דיווחו שהמשרות החדשות העניקו להן תחושה של ערך עצמי ומשמעות בקהילה, אולם בו בזמן הדגישו את תנאי הניצול שבהם הועסקו, ואת הקושי להתמודד עם אי-הוודאות הכלכלית האימננטית למשרות בחוים זמניים.

בנות הדור השלישי התבגרו אל מציאות שבה התבססו הרפורמות הניאו-ליברליות בהשכלה ובשוק העבודה, ובהתאם לכך עלו קריטריוני הסף למשרות. חלק ניכר מהנשים ביקשו להעלות את רמת התעסוקתיות (employability) שלהן באמצעות רכישת השכלה גבוהה. אולם משרות תקניות בשירות הציבורי המאפשרות שילוב בין אימהות, קריירה ויציבות תעסוקתית הפכו נדירות, כתוצאה מהקיצוץ בהוצאות המדינה בתחומי החינוך, הבריאות והרווחה, סקטורים שבהם עובדות בעיקר נשים. הנשים דיווחו כי הצליחו למצוא עבודה במקצוע שלמדו (למשל עבודה סוציאלית או הוראה), אך הן אינן מועסקות על-ידי המדינה,

אלא על-ידי קבלנים, סוכני משנה של המדינה, ועל כן אינן זוכות במלוא השכר וההטבות הניתנות לעובדי המדינה. בעיקר הלינו הנשים על חוסר ביטחון תעסוקתי. הנשים העידו כי הקושי בקבלת המשרות התקניות הנדירות נובע מהעדפת אוכלוסיות חדשות שזה מקרוב באו לחיות בערי הפיתוח – בפרט חברי הגרעינים התורניים – במכרזים למשרות תקניות בשירות הציבורי, כפי שעולה גם מדו"ח מבקר המדינה (מבקר המדינה, 2017).

התמורות בדרכי ההתמודדות של הנשים בתקופות השונות מצביעות על אי־ודאות כלכלית כטכניקה של ממשליות. אי־ודאות כלכלית כרונית היא חלק מהבניה של שוק עבודה מוגזע, פרי יצירה פוליטית היסטורית. מופיעה של אי־הוודאות השתנו בכל תקופה. עדויות הנשים בדור הראשון והשני מלמדות כי בעידן שבו נשלט המשק על-ידי המדינה, ביססה המדינה את ההיררכיה האתנית, בהתאם להגיונה האתנוקרטי, באמצעות הענקה או מניעה של משרות באיכויות משתנות, ובמערכות חינוך מוגבלות בפריפריה. עדויות הנשים בדור השלישי מלמדות כי ההגזעה מהווה מרכיב מרכזי בכלכלה הפוליטית גם היום. מעדויות הנשים בשלושת הדורות עולה כי אי־ודאות כלכלית כרונית מאפיינת את חייהן של נשים מזרחיות רבות בפריפריה, ולמרות מופיעה השונים היא טכניקה של ממשליות, שמתחזקת את שוליותן.

מחקרים רבים בישראל התייחסו להשפעת יישום הרפורמות הניאו־ליברליות על מעמדות סוציו־אקונומיים נמוכים (מנדלקרן ושליו, 2023), והתמקדו בצירים לאומיים, אתניים ומגדריים (למשל, הלמן, 2013; סער, טרם פורסם; Benjamin, 2016). ייחודה של העבודה הנוכחית בשני היבטים: ראשית, בהדגשת הצטלבות הציר האתני עם הציר המגדרי, שהתלכדותם במרחב ספציפי מכווננת מציאות חיים ייחודית. שנית, בחינה היסטורית אתנו־מגדרית של שוק העבודה בפריפריה מאפשרת לזהות תהליכים שאינם נראים ממוקמים הגמוניים. כך, ההשוואה בין אופני ההתמודדות של נשים בשולי החברה עם אי־הוודאות הכלכלית מלמדת כי זו אינה תופעה חדשה ש"הגיעה" עם הרפורמות הניאו־ליברליות, אלא אפיינה את חייהן של נשים בערי הפיתוח מאז שנות ה-50 של המאה הקודמת, ארבעים שנה לפני יישום הרפורמות הניאו־ליברליות בישראל. בהתאם, גם "העצמי־היזמי" אינו תופעה חדשה, ולמעשה אפיון נשים מזרחיות מרגע הגעתן לישראל כתוצאה מהצורך להתמודד עם אי־ודאות כלכלית כרונית, והמשיך לאפיון את ההתמודדות עם מציאות של אי־ודאות כלכלית גם בעידן מדינת הרווחה ואף כיום.

בחינה ביקורתית של ההיסטוריה של הקפיטליזם מלמדת שהעסקה מעורערת היא הנורמה, ולא היוצא מן הכלל (Betti, 2016). עדות לקיומם של "סובייקטים יזמיים" בתקופה

הפוררדיסטית, כתוצאה ממדיניות כלכלית דיפרנציאלית כלפי קבוצות מוגזעות, מאתגרת את ההמשגה התיאורטית ההגמונית שפותחה ב"צפון הגלובלי", שלפיה סובייקטים יזמיים הם ממאפייני העידן הניאו־ליברלי. ניתוח היסטורי מתוך פרספקטיבה מגדרית רב־צירית, הבוחנת את מציאות חייהן של נשים בעלות שוליות מרובה, חושף את ההטיה ואת העיוות מבית היוצר של האקדמיות האירו־אמריקאיות. שכן, התפיסה שלפיה העסקה מעוררת היא היוצא מן הכלל התבססה על מציאות אירו־אמריקאית ייחודית בתקופה היסטורית ספציפית שבה נוצר והתקיים "מודל העסקה תקנית" עבור המשתייכים לקבוצות ההגמוניות.

מבני הכוח החברתיים אינם קופאים על השמרים. הם משתנים בשל לחצים פנימיים (מאבקים בין קבוצות חברתיות בתוך מסגרת מדינתית, למשל) וחיצוניים (תהליכים כלכליים עולמיים, שינויים גיאופוליטיים, ועוד). יש הטוענים כי בעידן הניאו־ליברלי, שבו צמצמה המדינה את אחריותה כלפי האזרח והעבירה אל האזרח את האחריות לניהול הסיכונים, השתנה החוזה בין האזרח למדינה. במאמר הנוכחי הראיתי כי ההיגיון הניצב בתשתיתה של המדינה לא השתנה. ההיגיון האתנוקרטי הניצב בתשתיתה מאז הקמתה הוביל לעיצוב חוזים שונים בין המדינה לאזרחיה על־פי השתייכות אתנית. בסדר האתנוקרטי הישראלי נשים מזרחיות בפריפריה לא זכו מעולם במלוא הזכויות החברתיות. בכל תקופה הן מנסות, בהתאם לאפשרויות ההשכלה והתעסוקה הפתוחות בפניהן, להיחלץ מאי־הוודאות הכלכלית הכרונית, אולם כלי הממשליות פועלים כך שרובן אינן מצליחות בכך.

דנה, ילידת 1979 מדימונה, בעלת תואר ראשון, סיכמה זאת כך:

אני אומרת, זה כאילו תקוע. גם עד היום, אפילו שלמדתי (לתואר), אבל בגלל החוויות הקשות הכלכליות, אני אומרת כאילו מה, זה עובר מדור לדור? זה לא משתחרר? (...)
כאילו מה, (זה) משפחתי? כולנו שורדים? כל הזמן לשרוד? זה מדלג דור? זה תורשתי?
זה משהו שהוא בנוי, מובנה. (...) כל הזמן זה להילחם. כאילו נלחמתי בתור ילדה, ההורים שלי נלחמו, למה אני צריכה גם? למה?

מהם הסיכויים של בנות הדור הרביעי להיחלץ ממעגל השוליות? רמז לכך ניתן למצוא בדבריה של איילת, ילידת 1977 מאופקים, ששיתפה אותי בשיחה שניהלה עם בתה בת הארבע עשרה. הבת שואפת להיות רופאה, אולם מזהה את החסמים המבניים שיעמדו בדרכה, ועל כן השיחה מתנהלת תוך שהבת ממררת בבכי:

היא אומרת 'אני לא יודעת מה לעשות, אני לא יודעת מה לעשות כשאני אהיה גדולה, מה אני אעשה כשאני אעשה סטאז'? אז מי יטפל לי בילדים? איך אני אביא ילדים? אז מתי אני אתחתן ומתי אני אביא ילדים? ואיך אני יכולה?'. אני אומרת לה 'איזה סטאז?'. אז היא אומרת לי 'סטאז' של הרפואה'. היא רואה את, איך קוראים לתוכנית הזאת? האנטומיה של גריי. ואז היא כאילו בתוך זה, והיא אומרת לי: 'אני לא יודעת מה לעשות. ואיך אני אקנה בית? ובעלי, הוא צריך לעבוד בעבודה מסודרת. ואם אני לא אמצא מישהו ש...!'. כאילו ואוו (יש לה) מיליון שאלות. ואז אני מסתכלת עליה והיא בוכה. היא בלחץ. היא בסטרס רציני.

צעירה בת ארבעה-עשרה, בת הדור הרביעי בעיר פיתוח, שהפנימה את האידיאלים התרבותיים המריטוקרטיים, שואפת לנהל קריירה פרופסיונלית ולחיות חיים בורגניים, אולם מזהה את החסמים המגדריים והמעמדיים אשר יקשו עליה לממש את חלומה.

רעיעות, אי-ודאות כלכלית, אי-השוויון החברתי המתרחב והאפליה הפכו להיות כיום מקובלים ונורמטיביים פוליטית וחברתית. העובדה שהמחקר האקדמי החל לעסוק בריעוע וברעיעות רק כאשר נורמלו (Lorey, 2015), וכאשר חיים רעועים אינם מנת חלקם רק של אלו המוגדרים "אחרים", מלמדת על מוגבלות המושגים והידע שפיתח "הצפון הגלובלי" (Betti, 2016). בואוונטורה דה סוסה סנטוש טוען שיש צורך בשינוי אפיסטמי כדי לדמיין את קץ העוולות שיצרו הפטריארכיה, הקולוניאליזם והקפיטליזם (De Sousa Santos, 2014). לדבריו, שינוי אפיסטמי טמון בידע אלטרנטיבי המבוסס על חוויה, רגש ופעולה של התנגדות כלפי המערכות המבניות המייצרות את אי-השוויון. חשיפת קולן ודרכי התמודדותן של נשים החיות כבר שלושה דורות באי-ודאות כלכלית היא צעד בכיוון פיתוחה של אפיסטמולוגיה "מהדרום הגלובלי".

רשימת המקורות

- בר-און, שני (2013). **אורגים קהילה: עובדים באופקים 1981-1955**. ירושלים: מאגנס.
- ברנשטיין, דבורה (1980). המעברות בשנות החמישים. **מחברות למחקר וביקורת**, 5: 47-5.
- ברנשטיין, דבורה (1981). "בואי לגדול איתנו..." - חלקו של כוח העבודה הנשי בצמיחה הכלכלית בישראל. **מחברות למחקר וביקורת**, 7, 5-35.

גיגי, מוטי, עינת יהודה, סיגל נגר-רון, ותמי רזי (2020). **דוח מחקר: מגוון לאומי, אתני, מגדרי ומרחבי בקרב הסגל והסטודנטים במכללה האקדמית ספיר**.

דהאן-כלב, הנרייט (2005). נראטיב של פועלת: חבצלת אינגבר, מנהיגה במתפרת העצמאות, מצפה רמון 2000. בתוך הנרייט דהאן-כלב, ניצה ינאי, וניצה ברקוביץ (עורכות). **נשים בדרום: מרחב, פריפריה, מגדר**. תל אביב: הוצאת אוניברסיטת בן-גוריון, עמ' 133-162.

הלמן, שרה (2013). כיצד קופאיות, מנקות ומטפלות סיעוד הפכו לזמיות: סדנאות מרווחה לעבודה וכינון העצמי הניאורליברלי. **סוציולוגיה ישראלית** 2(2), 312-335.

הלמן, שרה (עורכת) (2023). **מרחבי ניאורליברליזציה בישראל: כלכלה פוליטית, אתניות, דת ומגדר**. ירושלים: מכון ון-ליר.

וולנסקי, עמי, (2009). יחסי הגומלין בין השכלה גבוהה והפריפריה בישראל. בתוך צבי צמרת, אביבה חלמיש ואסתר מאי-גליצנשטיין (עורכים). **עירות הפיתוח**. ירושלים: יד בן-צבי, עמ' 321-340.

יפתחאל, אורן (2006). דמוקרטיה בישראל. אורי רם וניצה ברקוביץ (עורכים). **אי/שוויון**. באר-שבע: הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן גוריון, עמ' 116-124.

כזום, עזיזה (1999). תרבות מערבית, תיוג אתני וסגירות חברתית: הרקע לאי-השוויון האתני בישראל. **סוציולוגיה ישראלית** 2(2), 385-428.

כרמי, שולמית, והנרי רוזנפלד (1979). ניכוס אמצעים ציבוריים ומעמד בינוני תוצר המדינה. **מחברות למחקר וביקורת** 2, 43-84.

מבקר המדינה (2017). משרד הבינוי והשיכון: כשלים בגיבושה ובהפעלתה של התכנית האסטרטגית לעידוד ההתיישבות ולחיזוקה. **דוח שנתי 67ב**. ירושלים: מבקר המדינה, עמ' 251-313.

מוצפי-האלר, פנינה (2012). **בקופסאות הבטון**. ירושלים: מאגנס.

מנדלקרן, רונן ומיכאל שליו (2024). הכלכלה הפוליטית של ניאורליברליזציה לא אחידה בישראל. בתוך שרה הלמן (עורכת). **מרחבי ניאורליברליזציה בישראל: כלכלה פוליטית, אתניות, דת ומגדר**. ירושלים: מכון ון-ליר, עמ' 39-63.

משרד החינוך (2011). **חוזר מנכ"ל 23-1.2 - השילוב במסגרות החינוך הרגיל**.

נגר-רון, סיגל (2021). סטטיסטיקה לאומית, קטגוריזציה אתנית ומדידת אי-שוויון בישראל. **סוציולוגיה ישראלית** 1(1), 6-30.

נגר-רון, סיגל (2022). "מה שרואים מכאן לא רואים משם: מבט משולי שוק העבודה". **סוציולוגיה ישראלית** 2(2), 120-141.

נגר-רון, סיגל (2022). כתום זה האדום החדש: לאומיות דתית, אתניות ומגדר בשוק העבודה בדרום ישראל. **פוליטיקה** 32, 203–233.

סבירסקי, שלמה (1995). **זרעים של אי שוויון**. תל-אביב: ברירות.

סבירסקי, שלמה ודבורה ברנשטיין (1980). מי עבד במה, עבור מי ותמורת מה? הפיתוח הכלכלי של ישראל והתהוות חלוקת העבודה העדתית. **מחברות למחקר וביקורת** 4: 5–66.

סטנדינג, גיא (2021). **הפרקריאט: המעמד המסוכן החדש**. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.

סער, עמליה (עתידי להתפרסם). אזרחות כלכלית כנתיב "א-פוליטי" להכלת הפלסטינים באתנוקרטיה הישראלית. בתוך מיכאל שלו (עורך). **מעמד, מדיניות והפלסטינים בישראל בעת הניאוליברלית המאוחרת**. הוצאת מכון ון ליר.

קריסטל טלי (2014). הכלכלה הפוליטית של ישראל והגידול באי-השוויון בהכנסות 1970–2010. **סוציולוגיה ישראלית** טו(2), 282–311.

רוזנפלד-קינר, אלינה וטלי קריסטל (2017). שינויים במבנה התעסוקה בישראל: משדרוג לקיטוב. **סוציולוגיה ישראלית** יט (1), 120–144.

רון, סיגל (2009). שיחים של מזרחיות: דור ראשון ושני של מהגרות מזרחיות בעיר פיתוח בישראל. עבודה לשם קבלת תואר "דוקטור", אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

רזי, תמר (2009). **ילדי ההפקר: הצצר האחורית של תל אביב המנדטורית**. עם עובד.

שטייר, חיה ואפרת הרצברג (2013). נשים בשוק העבודה: השפעת ההשכלה על דפוסי תעסוקה ושכר. ירושלים: מרכז טאוב.

שלו, מיכאל (2006). כלכלה מדינית. בתוך אורי רם וניצה ברקוביץ (עורכים). **אי/שוויון**. באר-שבע: הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן גוריון, עמ' 204–211.

שנקולבסקי, זהבית (2009). **חזון ומציאות בתהליך בנין האומה: ילדות וילדי העיר בשנות הבית הלאומי (1918–1948)**. חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור", אוניברסיטת בר-אילן.

Abu-Lughod, Lila (1990). The romance of resistance: Tracing transformations of power through Bedouin women. *American Ethnologist* 17(1), 41–55.

Benjamin Orly (2016) *Gendering Israel's outsourcing: The erasure of employees' caring skills*. New York: Palgrave-McMillan.

Bondy, Assaf S. (2018). The (dis)advantages of sector-level bargaining: Outsourcing of cleaning work and the segmentation of the Israeli industrial relations system. *Journal of Industrial Relations* 60(5), 691–710.

De Sousa Santos, Boaventura (2014). *Epistemologies of the south: Justice against epistemicide*. New-York: Routledge.

Ferguson, James (2009). The uses of neoliberalism. *Antipode* 41, 166–184.

Foucault, Michel (1991). Governmentality. In Burchell Graham, Gordon Colin, & Peter Miller (eds.). *The Foucault effect – Studies in governmentality*. Chicago: University of Chicago Press, pp. 87–104.

Greenhouse, Carol (ed.) (2010). *Ethnographies of neoliberalism*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Grinberg, Lev (1991). *Split corporatism in Israel*. New York: NYU Press.

Hanson, Susan & Geraldine Pratt (1995). *Gender, work and space*. London and New-York: Routledge.

Herzfeld, Michael (1992). *The social production of indifference: Exploring the symbolic roots of western bureaucracy*. Chicago: University of Chicago Press.

Hirsch, Dafna (2008). Interpreters of occident to the awakening orient: The Jewish public health nurse in Mandate Palestine. *Comparative Studies in Sociology and History* 50(1), 227–255.

Lewin-Epstein, Noah & Moshe Semyonov (1993). *The Arab minority in Israel's economy: Patterns of ethnic inequality*. Boulder, Colo: Westview Press.

Lorey, Isabel (2015). *State of insecurity, Government of the precarious*. London, New York: Verso publishing.

Nagar-Ron, Sigal (2014). Rethinking employment opportunities in the periphery: Employment opportunities of Mizrahi women in low-status positions in a southern development town. *Hagar: International Social Studies Review* 11(2), 38–59.

Ong, Aihwa (2010). Neoliberalism as exceptions, Exceptions to neoliberalism. In George Ritzer & Atalay Zeynep (eds.). *Readings in globalization: Key concepts and major debates*. Oxford: John Wiley & Sons, pp. 111–117.

Rosenhek, Ze'ev (1999). The exclusionary logics of the welfare state: Palestinian citizens in the Israeli welfare state. *International Sociology* 14(2), 195–215.

Sa'ar, Amalia (2016). *Economic citizenship – Neoliberal paradoxes of empowerment*. New York: Berghahn Books.

Shenhav, Yehouda & Yeal Berda (2009). The colonial foundations of the state of exception: Juxtaposing the Israeli occupation of the Palestinian territories with colonial bureaucratic history. In Michal Givoni, Sari Hanafi, & Adi Ophir (eds.). *The Power of inclusive exclusion: Anatomy of Israeli rule in the occupied Palestinian territories*. Zone Books, MIT Press.

Vosko, Leah, Martha MacDonald, & Iain Campbell (2009). *Gender and the contours of precarious employment*. London and New York: Routledge.

Whitworth, Adam (2016). Neoliberal paternalism and paradoxical subjects: Confusion and contradiction in UK activation policy. *Critical Social Policy* 36(3), 412–431.

ד"ר סיגל נגרי-רון, המכללה האקדמית ספיר.

דוא"ל: sigalro@sapir.ac.il